

II.

A NYELVI MOZGALOM
FERENC ABSZOLUTIZMUSÁNAK KIALAKULÁSÁIG.

1.

Az eredetileg II. József nyelvrendeleteitől független mozgalom 1790-ben gyors folyással torkollik be azon nagy politikai reakcióba, mely a császár abszolutisztikus rendszerének összeroppadására fejlődött ki. Távolról ez a mozgalom a magyar nemzetiség lángoló színeiben mutatkozik: ősi nyelv, ruha, alkotmány az, minek megtartására és biztosítására mozdul meg az egész ország; de minél közelebről ismerkedünk meg e korszak forrásaival, annál inkább látjuk, mennyi disparát, a nemzeti jellegtől független jelenség bújik meg az általános nemzeti színek alatt. A mozgalom hordozói a rendek voltak, akiknek szociális, politikai, rendi érdekei nem mindig vágtak össze azokkal, melyeket ma, szabadon egy adott korszak politikai aktualitásától, nemzetieknek nevezünk. Különösen feltűnő a rendi specifikum azon reakcióban, mely József nyelvrendelete ellen irányult. József rendelete, úgy mint egész szisztemája, a magyar alkotmány megdöntését célozta, ezzel szemben a rendek politikai érzéke a régi alkotmány helyreállítását, *in integrum restitucióját* követelte, nyelvkérdésben, a latin nyelvnek jogaiba való visszahelyezését. Az 1784-iki nyelvrendelet ellen a vármegyék tiltakozván, a legtöbb közülök nem a magyar nyelv, hanem a latin mellett nyilatkozik.¹ A vármegyei feliratok hosszasan siránkoznak azon a sérelmen, mely a német nyelv bevezetésével a hazai nyelven – *patria lingua* – és általa az alkotmányon és az emberi műveltségen esett, s végül kiderül, hogy a hazai nyelven ők a – *latint* értették, melyet egyúttal „törvényes és magyar nemzeti” nyelvnek is neveztek.² Gróf Széchenyi Ferenc,

¹ Marczali id. m. 2, 397. l.

² Steph. Katona, *Historia critica*, 49. k., 381, 384, 390. stb. l. „legalis, nationalis Hungarica lingua”.

kinek nemzeti érzése és öntudata mindenfelül áll, ki Kazinczyt, a nyelvnek már akkor is apostolát arra kéri, hogy gyermekeit „cselédit” buzdítsa a hon és a magyar nyelv szeretetére,¹ a kormány számára az 1790-es országgyűlés feladatait és kilátásait összeállítva, nem a magyar, hanem a latin nyelv uralmát követeli.² Józsefnek visszavonó rendeletére a megyei feliratok többsége újból csak a latin nyelv mellett nyilatkozik, úgy, hogy a kancellária felterjesztve a feliratokat, belőlük megállapíthatja az ország kívánóságát, a latin nyelv uralmának helyreállítására.³ Pozsony megye részletesen kifejti, mennyire összefügg a latin nyelv a magyar alkotmánnyal, Bars megye a latin uralmának a póstára, királyi városokra való kiterjesztését is kéri, Trencsén pedig szép latinsággal fejezi ki, hogy „szinte az isteni rendelkezéssel is ellenkeznek, ha a latin, a nemzetnek saját tulajdon nyelve, mely az ország jogának szokásos nyelve és egyúttal a tudósoké is, kiirtatnék ebből az országból”.⁴ Ezek a felterjesztések 1790 elejéről valók; a vármegyék utasításai országgyűlési követeik számára néhány hónappal később írtak s bennük már inkább visszatükröződik az a mozgalom, melyet a hírlapok és írók indítottak a magyar nyelv érdekében. Csak természetes, hogy a nyelvmozgalom a rendek körében összekeveredik politikai motívumokkal és Decsy Sámuel könyvéhez képest, részben bizonyára annak hatása alatt, kiválóan politikai produktummá lesz. Maga Pest vármegye még a latint kívánja a vármegyék és városok hivatalos nyelvének, de már megengedni véli, hogy a pörös felek maguk válasszák a nyelvet, melyen a pört folytatják.⁵ A vidéki nemesség politikai gondolkodása kéri a nyelvkérdésnek állami vonatkozását; Zemplén vármegye csak magyar hivatalnokot akar, még a királyi jog számára rezervált kamarai, só-, pósta-, bánya- és katonai hivatalokban is, a törvényeket is magyar nyelven kívánja hozatni.⁶ A latin nyelvhez való ragaszkodás példái mellett Decsy

¹ Kazinczy, Pályám emlékezete. 123. 1.

² Udvarias és áll. ltár, Hung. comitalia, 1790 május 17-én Spielmannhoz küldött memorandumában.

³ 1790 május 3. felterjesztés, St. R. 1790:1228. sz., itt Izdenczy ki vonatai a feliratokból.

⁴ Kivonatok, nád. titk. lt. Diaet. extraser. 1833, 16. sz.

⁵ Marczali, Az 1790/91-iki országgyűlés. Budapest, 1907. 1, 184, ahol a követutasítások tartalma részletesen elmondva.

⁶ Pr. B. 3. cs. 6. sz.

hatását mutató előhaladott nyelvi követelményeket is látunk, amint-hogy az egész nyelvi mozgalom a vármegyék körében különös keverékét hozza létre a rendi-politikai és felvilágosodott művelődési törekvéseknek. A latin alkotmányt nem engedik bántani, a latin nyelv uralmát fenn akarják tartani, de ez nem akadályozza őket a magyar nyelv terjesztése óhajában. Nyitra vármegye 1790 elején a nagyszombati püspöki helynökséget arra kérj, hogy az egyházi személyek a magyar nyelvet elősegítsék ott, hol egészen vagy nagyobb részben magyarok a lakosok.¹ Egy hírlapi levelező Hontmegyéből jelenti, hogy ez a vidék is kezdi visszaszerezni eredeti magyar anyanyelvét, miután a tót cselédség: szobaleány, dajka, kocsis, eltéríté a nemesi házakat a magyartól; Szatmárból már is kétszáznál több magyar cseléd jött Hontba; a tótokat az Alföldre kell vinni, hol a tótosítástól nincs mit tartani.² A megtelepedett „zsellérnyelvek”³ sorsa is foglalkoztatja a vármegyéket: a reális szükségletek vizsgálata rávezeti őket a különbségekre, mely a tiszta magyar és a nemzetiségileg vegyes területek közt van, így írja Zólyom vármegye Szabolcsnak a magyar nyelv ügyében való felhívására, hogy a dolgot náluk a német és tót lakosság száma hátráltatná ugyan, de hogy az „ország nagyobb részének hazafiúi kívánságát” tölthessék, ezután is törekedni fognak arra, hogy az iskolamesterek lehetőleg magyar fiak közül választassanak.⁴ A magyar tannyelv kérdése Decsy elmékedéseiből bevonult a politikai életbe, de nemcsak a vármegyékbe, hanem – ami meglepőbb – az ország főhivatalaiba is.

A legelső magyar hivatalos irat kiadásában a vármegyéket megelőzte a közvéleménytől mindenkor aulikus szellemmel vádolt magyar kancellária, amikor latin és magyar nyelven adta azt az 1789 december 18-iki kir. leiratot, mely az alkotmányos alapra visszatérve országgyűlés hirdetését és sérelmek orvoslását igéri.⁵

¹ Magyar Kurir 1790. II. 868. l.

² Ugyanott 812. l.

³ A „Post nubila Phoebus”, Pest-Buda-Kassa 1790. kifejezése, talán Darvas Ferencről (a Ballagi Géza gyűjteményében, a Fővárosi könyvtárban levő példány szerint).

⁴ Közölte Föglein Antal, Besztercebányai Hírlap 1913 febr. 13. sz. Szabolcs határozatára St. R. 1790:828. sz.

⁵ A magyar hivatalos nyelv korábbi adataira l. Márki Sándor: A magyar mint államnyelv 1604–1711, Arad 1879. A leiratra Marczali: II. József 3, 557 és 567. l.

Ezen „örökemlékezetű, mert legeslegelső királyi diploma magyar nyelvünkön” kieszközlését az ország Pászthory Sándor kancelláriai referendáriusnak, későbbi fiumei kormányzónak köszönhette, kinek nevét illik, hogy mi késői nemzedék is megjegyezzük magunknak. Pászthory finom racionalista műveltségű ember, szabadkőműves, Kazinczy barátja volt; tudomásunk van róla, hogy hivatali és baráti körökben terjesztette a magyar nyelv szeretetét; ily irányban hatott gróf Pálffy kancellárra, valamint a korábban szintén referendárius gróf Eszterházy Ferencre, aki a következő diétán lelkes beszédet tartott, a magyar nyelv mellett.¹ A kétnyelvű leirathoz tőle indult ki az iniciativa, azon megokolással, hogy a magyar szöveg kiválóan alkalmas lesz a felizgatott rendek lecsillapítására.² Előkelő szerepe volt azon tárgyalásokban is, melyek a József rendeletei visszavonása folytán szükségessé vált újjászervezés elveit állapították meg. Ezeknél rendszeresen Pálffy kancellár elnökölt s jelen voltak gróf Bánffy György erdélyi gubernátor, Pászthory és Mikos tanácsosok, Kaunitz az államkancellár és Spielmann báró, Kaunitz referendáriusa. A két külügyi embernek érdekében volt a magyar nyugalanságot minél előbb, koncessziók árán is lecsillapítani, hogy a monarchia szabadkezet nyerjen a németalföldi kérdés likvidálására és Poroszországgal szemben a differenciák tisztázására. Ebből a helyzetből érthető, hogy a különben is lehiggadt öreg Kaunitz nem igen állt útjába a Pászthorytól vezetett magyar főhivatalnokoknak, amíg ezeknek törekvései a monarchia egységes érdekeivel ellentétbe nem kerültek. Az 1790 január 30-iki konferencia az ország megnyugtató részletekben is megállapítja a német hivatalos nyelv eltörlését és csak a dikasz-

¹ Kazinczy: Pályám emlékezete, 74, 125. l., a leirat dicséretére: Pápay Sámuel: A magyar literatura esmérete, 1, 405. l.

² A leirat magyar nyelvét javasló kancelláriai felterjesztés, 1789 december 17. 16115. sz. al., referense Pászthory volt, a fogalmazás az ő titkára, Lázárevics Sándor kezétől van, az ő javításaival benne: „Um aber den günstigen Eindruck, den man von diesem a. h. Reskripte mit Zuversicht erwartet, desto gewisser zu erlangen, dürfte dasselbe halbbrüchig mit dem deutschen Aufsätze auf der rechten, und mit der ung. Übersetzung auf der linken Seite erlassen werden”; a leirat magyar fogalmazása kanc. 1789:16329. sz. al. szintén Lázárevics és Pászthory kezétől; kiadva Kazinczy tübingai pályaművéből is, Heinrich Gusztávtól Régi Magy. Könyvtár 37. köt., 133. l. Hasonló megokolás St. R. 1790:318. sz.

tériumok felterjesztéseinél hagyja meg azt az udvar érdekében; a vármegyéknek az erről szóló leirat félhasábosan magyarul és németül szólhat.¹ Az általános elv itt is a *restitutio in integrum*, a latin uralmának helyreállítása, kivételt képez Erdély, hol a központi hatóságokkal a vármegyék és székely székek régidők óta magyarul leveleztek. Ezt a régi szokást Bánffy kormányzó sikerrel védi meg több beadványában,² míg a magyar helytartótanácsnak nádor nemlétében vezetője, gróf Zichy Károly országbíró, az országban uralkodó izgatottságra támaszkodva az ellen lép fel, hogy a központi hatóságoknak az uralkodóhoz intézendő felterjesztései németül legyenek.³ Már ezekben a tárgyalásokban felmerül a hivatali érdek, a szolgálat érve: német nyelven nem értenek az alsóbb fokú hatóságok és nem lehet tőlük kívánni, hogy három nyelven: magyarul, latinul és németül tudjanak. Végül sikerül az országbíró és gubernátor beadványaira támaszkodó magyar kancelláriának kieszközölni, hogy Lipót király beleegyezését adja a teljes restitúcióba: a helytartótanács és gubernium latinul teszik felterjesztéseiket, egyedül az udvari hatóság, a kancellária – akkor még egyesítve, magyar és erdélyi – ír az uralkodónak németül vagy latinul. Ezzel tehát II. Józsefnek a német nyelv mellett kifejtett akciójából, ami a hivatalok nyelvét illeti, semmi nem maradt fenn.

Mindezt az országgyűlés és vármegyék segítségével nélkül sikerült a főhivatalok vezetőinek elérniök. Még nagyobb eredményt mutathattak fel a tanítási nyelv dolgában, ami a német eltörlésével hasonlóképpen aktuális lett. Az iniciativa itt a helytartótanácsból származott, mert ennek ügykörébe tartozott az egész közoktatásügynek a király nevében való kezelése. Zichy Károly a német nyelv eltörlésével kapcsolatban javasolja, hogy a pesti egyetemen megint latin legyen a tannyelv, a gimnáziumokban szintén, az elemi – normális – iskolákban pedig ismét az anyanyelven legyen az oktatás. Ezt a javaslatot a kancellária azzal toldja meg, hogy az országban uralkodó nyelvek közt a magyar lévén a főnyelv – *Hauptsprache* –, azon községekben, hol több nyelvű a lakosság, főként ennek tanítására legyen ügyelet. A tárgyalások

¹ St. R. id. sz.

² Erd. kanc. 1790:3257 és 3695, 4826, 6382. sz.

³ Erd. kanc. 1790:4906, St. R. 1790:1127. sz.

csakugyan túlmentek a helytartótanács eredeti javaslatán: az 1790 április 7-iki leirat a német helyébe a latint állítva vissza, megengedi, hogy a három grammatikai osztályban – ami ma a középiskola három alsó osztályának felel meg – a tanítás nyelve az anyanyelv legyen, még pedig ott, hol az ifjúság többsége magyarul tud, a magyar anyanyelv, melyet, teszi hozzá a király „az egész országban terjeszteni – propagálni – akarunk”, ehhez képest tanítására azon elemi iskolákban is, ahol több anyanyelv uralkodik, szintén gondot fordítsanak. A helytartótanács minderre körrendeletben utasítja a törvényhatóságokat,¹ miután azonban később az országgyűlésen a magyar nyelv ügye, mint látni fogjuk, szinte egészen megfeneklett, ez az első nyelvi vívmány, a helytartótanács és kancellária magyar érzületének bizonyítéka, nem talált végrehajtásra. A magyar nyelvű tankönyvek, melyek készítését már akkor elrendelte a helytartótanács, csak ötven év múlva, a nyelvkérdés korszakának legvégén, készültek el.

2.

Az eddig vázolt dolgok jóval az országgyűlés kezdete előtt, az 1790. év első harmadában történtek, amikor az országban uralkodó hangulattal szemben gyors intézkedésekre volt szükség, minélfogva a kormánykörök a két korábbi fejedelem alatt kifejlődött ügymenetet nem tudták pontosan megtartani. A helyzet megváltozott, mikor az első izgatottság lecsillapultával az udvari körök időt nyertek, s másrészt az 1790 júniusában összeült országgyűlés is csak többé-kevésbé lelkes szónoklatokat tartott, melyek sürgős elintézését nem kívántak. A pozitív javaslatok ily módon átmehettek a rendes ügymenet retortáin, melyek közt legnevezetesebb a Mária Teréziától alapított államtanács volt. A magyar helytartótanácsnak és az erdélyi guberniumnak a királyhoz intézett felterjesztései előbb a magyar-erdélyi kancelláriára kerültek s ennek votumával ellátva adattak be a királynak, aki azokat döntés előtt az államtanács tagjainak adta ki véleményezés végett. A királyi döntés legtöbb esetben csak akkor hangzott a kancellária javaslata szerint, ha azt az államtanács is javasolta; az államtanács ellenkező javaslata esetén

¹ Marczali: Az 1790/1-iki országgyűlés 1, 118. l. és Iratok I. sz., továbbá erd. kanc. 1790:7736. sz.

a király rendesen elvetette a kancelláriáét és a legfelsőbb elhatározást tartalmazó királyi kézirat a kancellária felterjesztésére az államtanács szellemében, annak fogalmazásában adatott ki. Az államtanácsban pedig minden ügynek megvolt az *első* referense, akinek részletes votumától függött a dolog, mert a sorban következő államtanácsosok rendes körülmények közt csatlakozni szoktak vagy csak részletekben tértek el az első votumtól. A magyar ügyek első referense bárd Izdenczy József volt, akinek ennél fogva a nyelvkérdés alakulásában is döntő szerep jutott.

Izdenczy a galíciai, majd a magyar kancelláriánál kezdte pályáját; a báróságot pályája végén, szolgálatai jutalmául kapta, családi viszonyairól igen keveset tudunk, de nincs kizárva, hogy nem-nemesnek született s annyi bizonyos, hogy *homo novus* és a történeti magyar nemességnek nagy ellensége volt.¹ Nemesak a magas arisztokrácia tagjait gyűlölte, egész életében ádázul agyarkodott a magyar nemesség és annak alkotmánya ellen is. Ez az agyarkodás, mely durva kifejezésmódja miatt csak Laczkovics János, a szókimondó kapitány nemességgyűlöletével² hasonlítható össze, egészen más forrásokból táplálkozott, mint a francia forradalom híveinek hasonló szenvedélye. Izdenczy a forradalmároknak csakúgy ellensége volt, mint a rendiség híveinek. Hogy fiatal korában összeköttetésben volt-e a szabadkőművességgel, mely a rendi irány ellenségeinek gyűjtőmedencéjét képezte, nem tudjuk; államtanácsos korában, 1785-től kezdve kétségtelenül szabadkőműves ellenes s egyúttal a protestánsoknak, ahol tehetete, üldözője. Antipátiája a magyar rendiség iránt tehát nem ily elvi, felvilágosodási alapokon nyugodott. Izdenczy pályát akart magának csinálni és a pálya tetőpontján megmaradni. Ehhez neki szüksége volt támaszra, melyet sem a rendi magyaroknál, az arisztokráciánál, sem a felvilágosodás híveinél nem remélhetett. A támaszt egyedül az uralkodótól várhatta s innen van politikai felfogásában az uralkodó szempontjainak egyedüli és kizárólagos érvényesítése. A hatalmat a Habsburg uralkodótól nyerte és a hatalom megtartásáért habsburgibb lett a habsburginál, bécsibb a bécsinél. Gyökere a monarchia egyik népében sem lévén, a monarchia együttmaradása, az elvont monarchikus

¹ Carl Freih. v. Hock, Der österreichische Staatsrat 1760–1848, Wien. 1879. 108. l.

² Laczkovicsra l. Eckhardt id. m.

érdeklőn vezetője. A régi magyar alkotmány hívének vallja magát, de azt megtisztítani akarja azon antidinasztikus, antimonarchisztikus elemektől, melyeket szerinte Verbőczy csempészett be a régi közjogba. Verbőczy ellen irodalmilag is fellépett, de mégsem mondhatjuk koronajogásznak s ebben Kollár Ádám utódjának. Kollárral egyáltalában nem hasonlítható össze; tudományos képzettsége sem volt megfelelő, módszere pedig inkább illik egy pamfletkészítőhöz, mint a tudomány emberéhez. Közjogi kiinduló pontja: hogy a monarchikus hatalmat csak Verbőczy Tripartituma eliminálásával lehet biztosítani, magában véve is rosszhiszemű. Mint a kormányzás és közigazgatás ismerőjének, tudnia kellett, hogy a monarchikus hatalom még akár tiszta abszolutisztikus formában is fennállhat a Tripartitummal egyidejűleg. Célja mindenkor az volt, hogy a legszélsőbb udvari álláspontot foglalja el, tárgyi megfontolások ebben nem korlátozták. Több esetet tudunk, mikor szélső udvari állásfoglalását az államtanácsnak osztrák tagjai voltak kénytelenek szelídíteni és az uralkodót a magyar közjog szabványaira figyelmeztetni. 1790-ben memorandumot nyújt be, melyben a Corpus Jurisból egész adatgyűjteménnyel akarja bizonyítani, hogy a királynak megvan a joga a magyar országgyűlést bármikor eloszlatni. Az államtanácsban a király helyettese, egykor Mária Teréziának a közigazgatás újjászervezésében első munkatársa, a nagytekintélyű Hatzfeld gróf áttanulmányozván a beadványt, kijelenti, hogy Izdenczy gyűjteményében egyetlen törvényszöveget sem talált, mely a királyt feljogosítaná, hogy az országgyűlést, tárgyalásainak befejezése előtt eloszlassa.¹ Kaunitz hasonlóképen többször kénytelen mérsékelni Izdenczy szolgálatkészségét, mellyel néha még az államtanácsnak ő utána legudvaribb szellemű tagja, Eger báró, sem tud lépést tartani. Az uralkodói jogok egyetlen biztos támaszának szerepében az államtanács tagjai közt szinte elszigetelve állott és befolyását nem is annyira az államtanács keretében, mint inkább a háttérben, mint az uralkodó titkos, kabineti referense érvényesítette. A „kabineti vitát” Lipót császár építette ki a felelőtlen tanácsadások, a gonosz indulatú feljelentések titkos, de kényelmes útjának. A kabineti benyújtott iratok a király kezén kívül semmiféle hatóság elé nem kerültek, s az uralkodótól használat után, külön, titkos aktacsomagokba tétettek. Izdenczy itt az államtanácsosok jőzán, ellenőrző

¹ St. R. 1790:2747. sz. Hasonló esetek Iratok 15. és 16. sz. a.

pillantásától szabadon alakíthatta trónmentő szerepét és rajzolhatta meg önmagában a dinasztia egyetlen, nélkülözhetetlen hívének képét. Verbőczy ellen írt röpiratait szereti bemellékelni, hivatkozva arra, hogy II. József megbízásából készítette őket. Nem utolsó az a történet sem, melyet II. József végső napjairól adott be óvatossan, akkor, mikor már a dolog nem volt aktuális és nagyobb feltűnést, ellenmondást nem kelthetett. Eszerint 1789-ben a török háborúból betegen Bécsbe térő császár a legnagyobb felindulással közölte vele, hogy Ürményi József Pozsonyban rábeszélte őt arra, hogy rendeleteit visszavonja. Izdenczy, mint a monarchia jószelleme, ellene szólt ennek s megmagyarázta a császárnak, hogy Magyarországon lázadás fog kitörni, ha az úrbéri, türelmi és a jezsuitarendet feloszlató rendeletet fenn nem tartja. A vita hevében Izdenczy kénytelen volt a császárral „*etwas unartig*” beszélni, de végül is elérte célját: a megjelölt rendeletekre a császár kivételt tett s így Izdenczy hűsége a dinasztia Magyarországon rebelliójától szabadította meg.¹

A monarchiamentő szerep szükségessé tette neki, hogy megbízható utakon állandóan tudomást szerezzon a Magyarországon készülődő dinasztiaellenes dolgokról. Titkára az 1790. országgyűlés szorgalmas látogatója volt, maga pedig, ha nem is a mágnások, de ezek titkárai révén kapott híreket a rendi mozgalmakról. Állandó informátorai közé tartozott gróf Pálffy Lipót bécsi ágense, azon Pálffy Lipóté, aki a magyar öltözet ellen azt az érvet hozta fel, hogy a magyaros ruha kötelező kimondása esetén a szegény német indigenák kénytelenek volnának kettős garderobe-bal jönni az országgyűlésre.² A szélső aulikus körökből épen azon célzattal küldöztek Izdenczynek híreket, hogy ez súgja be azokat a császárnak. Ily módon Izdenczy volt az a csatorna, melyen át a rágalmak és pletykák árja a császári lakosztályig hatolt. A rágalmak elsősorban a királyhű, de magyar érzelmű főhivatalnokok állását próbálták aláásni: Pálffy Károly kancellár, Zichy országbíró, sőt a nádor, Sándor Lipót főherceg köz- és magánéletére vonatkozó pletykákat előszeretettel juttatott Izdenczy a „trón zsámolyára”. Hogy Pászthory Sándor is elérte a fiumei kormányzói méltóságot, melyre akkoriban olyan tagjait nevezték ki a központi hivataloknak, akiknek előhaladását

¹ Izdenczy, Species facti, 1797-ből, nád. titk. lt. Miscell. off. 1795–99.

² Pr. B. 4. cs., 11. sz.

közismert kiválóságuk miatt megakasztani nem, legfeljebb útjából eltéríteni lehetett, ebbe is belejárt szott Izdenczy keze, aki főként szabadkőműves összeköttetéseit hánytorgatta fel a kitűnő magyar érzésű, referendáriusnak; hasonlóképen Izdenczy műve volt, hogy Pászthorytól, még kancelláriai szolgálata alatt, elvétellett az úgynevezett irodalmi referátum, mely kezelőjének épen iskolai, nyelvi és nemzeti kulturális ügyekben engedett befolyást.¹

Hosszasabban kellett időznünk Izdenczy arcképénél, mert a nyelvkérdés dolgában ennek a magyartalan hivatalnoknak az ő egyéniségét jóval meghaladó szerep jutott. A magyar államnyelvért folyt küzdelemben az ellenzők sorában Izdenczynek hasonló helyzete van, mint a pártolók táborában Decsy Sámuelnek. Neki adatott, hogy az ellenérvet legelőször megformulázza, s ezzel őse, megkezdője legyen annak a sorozatnak, melynek tagjai az egész XIX. századon át a történelmi Magyarország felosztásáig a magyar államnyelv ellen működtek. Már 1790-ben, mikor még egyelőre csak kisebb horderejű, irodalmi és tudományos kérdésekről volt szó, s a nyelvkérdés alig érett még meg politikai felfogásra, Izdenczy már ekkor határozott, elvi ellensége a magyar nyelv bármily kis emelkedésének, vagy kiművelésének. Elvi ellensége a magyar nyelvművelő-társaság létesítésének, mert ez szerinte „szétszakítaná az emberi társaságnak kapcsait”.² Felfogása szerint egy oly kis nép nyelvének kiművelése, minő a magyar, nem éri meg a fáradságot, s a nyelvművelés dolga távol tartandó a politikai ügyektől. Mikor a kancellária Révai Miklós akadémiai tervét pártolólágg terjeszti fel, Izdenczy szenvedélyesen fakad ki: „Hát még mi mindent akarnak az országgyűlésre bízni! ahol pedig az ország javát illető fontos és mindenkit érdeklő dolgokat kellene elővenni”.³ Felindulása határt nem ismer, mikor az országgyűlés magyarnyelvi kívánságait törvénycikkbe akarja önteneni és a hitlevéltervezetbe bevenni. Erre vonatkozó votumaiban merül fel azon érv, mely szerint Magyarországon nem lehet a magyar nyelvet államnyelvvé, a közdolgok tárgyalási nyelvét tenni, mert az állam lakosságának nagy része nem magyar, hanem más nyelvet beszél. Hat millió nem-magyar nemzetiséggel szemben csak kétmilliónyi magyar anyanyelvű lakos-

¹ Izdenczy felterjesztései 1792 febr. 19. és 1801 márc. 29. Pr. B. 30. cs.

² Iratok, 5. sz.

³ Iratok, 6. sz.

ság van, azaz a magyarság számát a nem-magyaroké háromszorosan felülmulja.¹ A magyar államnyelvnek bármely kis közigazgatási relációba való behozatala „újítás volna, mely a magyar királyság német, illyr, szlovák, horvát, rác, oláh és rusznyák lakosainál veszedelmes feltűnést keltene, mely kétségtelenül még nagyobb volna annál, mint amit a német nyelv behozatala okozott”.² Ezen káros újítás kikerülésére egyetlen mód a latin nyelv uralmának fenntartása. A latin nyelv immár ezer esztendő óta a közügyek nyelve Magyarországon, Szent István már azért vezette be, mert nagyon jól tudta, hogy Magyarországon sok egyéb, nem-magyar nyelvű nép él, s ezek kedvéért kellett az ügyeket ily semleges nyelven vezetni. Szent István Intelmének azon megállapítása, hogy az egy nyelvű és egyerkölcsű birodalom gyöngé és törékeny, Izdenczynél minduntalan felmerül annak bizonyítására, hogy a magyar nyelv behozatala az „ösi és igazi” alkotmánnyal³ ellenkező újítás volna, melynek megakadályozására Izdenczy egy votumában a legszigorúbb eszközöket is jónak látja.

Tévedés volna azt hinnünk, mintha Izdenczy, gondolkodásban korát megelőzve, felismerte volna a nyelv és lélek legmélyebb, csak a legutóbbi időkben méltányolt összefüggéseit és hogy a magyar nyelv elleni küzdelmében a nem-magyar anyanyelvű lakosság érdekeit akarta volna védelmezni. Azon javaslatok, melyekkel szemben a nemzetiségi érdekeket hangoztatja, ekkor még távolról sem adtak alkalmat ily védekezésre, sőt ellenkezőleg: aki valóban méltányolni tudja a nyelv és nemzet lelki tartalmát, annak az olyan javaslatokat, minő a magyar nyelv művelő-társaság felállítása volt, lelkes örömmel kellett volna fogadnia. Látni fogjuk, hogy az 1790-iki nagy nemzeti felbuzdulásnak jóformán egyetlen eredménye csak az lőn, hogy a latin tannyelvű közép- és felsőiskolákban a magyar

¹ Ezt a különben téves adatot Izdenczy a Politisch-Kirchliches Manch-Hermäon c. röpiratból vette, melynek szerzőségét sem Ballagi Géza, sem Marczali nem tudták eldönteni, de már a jól értesült egykorúak sem tudták. A király kezébe jutott példányon Prónay báró van szerzőnek feltüntetve. Pr. B. 9. cs., ami kétségtelenül tévedés. Ha valaki, úgy Cziráky Antal gróf tudhatta szerzőjét. Cziráky szerint, Conf. 1836:729. sz., Molnár (János) pesti evangélikus lelkész írta. V. ö. alább, 51. l. 2. jegyzet.

² Iratok, 9. sz.

³ Iratok. 19. sz. Szent István Intelmének e helyére l. tőlem, Történet-politikai tanulmányok. Budapest, 1924. 76. l.

nyelv és irodalom tanszékét is felállították, amiben a nem-magyar nemzetiségek ellen valóban semmi él nem rejtőzhetett; Izdenczy ezzel szemben is opponál, s az e célra követelt 10.300 forint összeget haszontalanul kidobott pénznek tartja. Az ő ellenzéki voltának nem is a nem-magyar népek érdeke a mozgatója; ő époly kevéssé emelkedett fel a nyelv és nemzetiség fogalmainak tisztultabb felfogásához, mint akármely racionalista szellemű kortársa; az ő gondolkodása épúgy állami síneken, politikai irányban mozog, mint akár József császáré és a német nyelv híveié. A latin nyelvre neki az univerzális monarchia érdekében van szüksége, s a magyarnak bevezetésétől elsősorban, sőt kizárólag a monarchia egységét félti. A magyar követelésekkel szemben ezt a három érvet érvényesíti: 1. a király kénytelen volna magyarul megtanulni, 2. a német minisztérium kénytelen volna a magyar ügyek intézését kezéből kiadni, s 3. az országnak magyarul nem tudó lakosai s velük a külföldiek kizáratnának a magyar hivatalokból.¹ Mind a három következés – szerinte – szörnyűség, mely ha megvalósul, oly állapotok fognak előállani, minők még Attila barbár századában, a polgári erénytől szűkölködő nomád korszakban sem voltak.²

Izdenczy frazeológiájában a nem-magyar nemzetiségeknek első pillanatra modern benyomást keltő emlegetése nem egyéb tehát színfalnál, mely mögött a német dinasztia és német monarchia univerzális érdeke húzódik meg, ugyanaz a gondolat, mely II. Józsefnek erőt adott arra, hogy bárdot emeljen a nem-német nemzetiségek gyökerére. Az udvari ember finom szaglása működik Izdenczyben, mikor a nyelvkérdés még ártatlannak látszó kezdeteiben is felfedezi az „összmonarchiára” s annak akkor még tisztán német kormányára fenyegető veszélyt és ennek megakadályozására a nem-magyar népek pártfogójának adja ki a bécsi kormányt. Hogy a valóságban semmiféle nemzeti érdek nem vezette és hogy nemzeti tartalom iránt, korának műveltségéhez képest, indifferens volt, erre legegyszerűbb bizonyíték az, hogy a nem-magyar népek nyelvi érdekeit olyképen véli megvédelmezhetőnek, ha a magyar nép velük együtt továbbra is alávetetik az idegen latin nyelv uralmának. A nyelvkérdés további történetére igen komoly kihatással volt, hogy a nem-magyar nemzetiségek érdeke, legelső meg-

¹ Iratok, 5. sz.

² Iratok, 31. sz.

jelenésekor, kapcsolatba hozatott a magyar nyelv és nemzetiség további elnyomásával: a nem-magyar nemzetiségek ügyét a bécsi kormánykörök fedezték fel és sajátították ki maguknak azért, hogy Magyarországot továbbra is politikai alárendeltségben s a magyar nemzetiséget fejletlen, hátramaradott állapotban tartsák meg. Ennek mindkét félre súlyos következményeit a továbbiak során látni fogjuk.

Maguk a nem-magyar nemzetiségek mitsem tudtak róla, hogy ügyüknek a bécsi államtanácsban ily lelkes ügyvédje akadt; ilyenre nem is gondolhattak, mert hiszen a mozgalom ezen fázisában a magyarság részéről elért eredmények a legcsekélyebb nyugtalanságot, az aggodalomnak még csak árnyát sem keltették bennük. Ügyük egyszerűen egy becsvágyó hivatalnok pozíciójának erősítésére szolgált s jellemző, hogy a bécsi udvar többi államférfia távolról sem osztotta Izdenczynek szenvedélyes hangon előadott filippikáit. A következő szakaszban látni fogjuk, hogy az osztrák kormánykörök, felismerve a II. József-féle germanizáló kísérlet végleges bukását, a nyelvkérdésnek nem tulajdonítottak egyéb fontosságot, mint aminőt a magyar rendek többi, gyakran épen nem praktikus jelentőségű sérelmének.. Ami érthető is, hisz mindnyájan racionalista műveltséggel rendelkezvén, a politikai formák nélkül megjelenő nemzetiségi dolgok iránt érzékkel nem bírtak. Az egyetlen, aki a kormánykörökben Izdenczynek nézeteit osztotta és támogatta, gróf Balassa Ferenc, a volt horvát bán, az új illyr kancellária feje volt, ki már rég elszakította a kapcsolatokat, melyek Magyarországhoz, a magyar rendiséghez és nemzetiséghez fűzték, az aki nem riadt vissza, hogy koronaőr létére kivigye a szentkoronát Bécsbe a kalapos király parancsára s akit ily működése miatt a magyarok és a horvát vármegyék egyforma elkeseredéssel gyűlöltek. Balassa pozícióját Izdenczyhez hasonlóan kizárólag a bécsi udvarban találta meg, innen van az ő állásfoglalása, is a magyar nyelvkérdésben.

3.

Mire az 1790-iki országgyűlésen Magyarország politikai vezetői egybegyűltek, ekkorra már a hivatalnokok helyreállították a latin nyelv uralmát, s viszont a költők és írók felébresztették a vágyódást, hogy az ország a latinnak idegenségéből visszatérjen

az anyai nyelvhez. A politikus rendeknek ezen az alapon kellett tehát megindulniuk: a latin nyelv uralma helyén a magyart kellett követelniük. Hogy ebben az irányban mennyire haladtak a két első 1790/91-iki és 1792-iki országgyűlésen, mit alkottak és mit nem, sőt mi az, amire figyelmet sem fordítottak: mindez élénken fogja illusztrálni, mennyire kezdetén, legkezdetén állott még fejlődésének az egész mozgalom.

Az első országgyűlésen igen nagy tért foglalt el a magyar nyelv kérdése. Mindjárt a megnyitó beszédet is magyarul mondta el gr. Batthyányi József primás, a mágnások elnöke és ékes magyarsággal Ürményi József személynök, az alsó tábla vezetője.¹ Az alsóház tárgyalásai többnyire magyarul folytak; a magyarul nem tudó, felvidéki és horvát követek latinul beszéltek, a felső tábla tárgyalási nyelve kizárólag latin volt. A hazai nyelvért való lelkesedés azonban alapjában véve csak egy részét, egyik formáját képezte az általános nemzeti lelkesedésnek, mely az összegyűlt rendeket a jozefinus elnyomás elmúltával reakcióképen eltöltötte. Hozzátehetjük, nem a legfontosabb részét. Az alkotmányok új hitlevéllel való körülsáncolása, a korona itthonörzése, a háború és béke jogának az uralkodótól elvétele, mindezen politikai momentumok sokkal inkább és sokkal állandóbban eltöltötték a rendeket, mint a nyelv ügye, melyet népszerűségben kétségtelenül felülmúlt a másik nemzeti kérdés is: a nemzeti öltözeté. Már az elsőbbséggel bíró, ú. n. preferenciális törvényszakaszok közt kimondták, hogy az országnak mindkét nembeli nemesi magyar ruhában járjanak,² s ezzel a világosan kényszerítő tendenciával szemben a kancellária volt kénytelen képviselni a higgadtabb felfogást, amikor kijelentette, hogy egy nemzet méltósága nem a ruházat minemiségétől függ, s egyébiránt is ellenkezik a polgári jogokkal – sőt Izdenczy, a nagy Verbőczy-ellenfél szerint a Hármaskönyvben megszabott nemesi egyenlő kiváltságokkal is,

¹ Ezen országgyűlés történetére l. Marcali id. m. Az 1790–1844. országgyűlések magyar nyelvi tárgyalásainak történetét a kiadott országgyűlési irományok és jegyzőkönyvek alapján összeállította Kovács Vidor. A magyar nyelvnek jogaiba iktatása 1790–1844. Értesítő a pannonhalmi Sz. Benedekrend esztergomi kath. főgymnasiumáról, 1900. A 90-es és 1800-as évek ily tárgyalásait élénken, bár itt-ott téves következtetésekkel mondja el Grünwald Béla, A régi Magyarország, Bpest 1888.

² 1790. jegyzőkönyv 1790 dec. 2., 42. ülés; Irományok 322. l.

hogy valakinek még az öltözetét is megszabják.¹ A nyelv dolgában távolról sem voltak ily radikálisok a rendek. A legszélső kívánság, melyet még a király látszólagos tétlensége idején állítottak fel, mikor még magukat hatalmas európai tényezőnek képzeltek, a tőlük kidolgozott hitlevélszerkezetben foglaltatik.² E szerint a királynak és a dinasztia többi tagjának, magyarul kell tanulnia; idegen nyelvek többé ne hozassanak be az országba; a törvények nyelve latin maradjon, kivéve a büntetőtörvényeket, melyek az országban használatos minden nyelven adassanak ki; a törvényszékeké szintén maradjon a régi; a politikai, kamarai és katonai hivataloké magyar legyen, de – itt van a klauzula: amennyiben ez ügymenetbeli zavar nélkül lehetségessé válik; a törvényhatóságok ezután szabadon írhatnak magyarul a központi hatóságoknak, de ez nem kötelező rájuk; a horvát és felvidéki vármegyék és városok otthon továbbra is élhetnek született – *nativa* – nem-magyar nyelvükkel, hivatalos levelezésükben pedig megmaradhatnak a latinnál; a főkvánság, amit lendületes szavakkal vezetnek be, nem egyéb, minthogy a király ezután Magyarország közhasznára és dicsőségére, a középfokú iskolákban tantárgyként taníttassa a magyar nyelv elemeit, az egyetemen pedig a magyar *stylus curialist*. Mint látható, az egész kívánság messzire elmarad az íróktól felállított programtól, és vegyes, disparát dolgokat foglalva magában, a jelentékteleneket őszinte lelkesedéssel, a lényeges tárgyakat mellékesen mondva el, egész összetételében bizonyítja, hogy a rendek többsége ekkor még a racionalizmus nemzetfelfogásáig sem emelkedett fel, annál kevésbé fogta fel a modern nemzetiség tartalmát. A magyarság politikai képviselői a minimumnál is kevesebbet kértek, mert még teljesen rendi észjárás uralkodott fejükben, s el sem képzelhették, hogy a magyar nyelv egyetemi tanulása valamikor egészen más, hasonlíthatatlanul magasabb rendű értékeket fog termelni, mint hogy a megyei notáriusnak és szolgabírónak készülő ifjakat a hivatalos iratok szerkesztésével megismertesse.

Ezen valóban szerény sőt szegényes kívánságok, melyeket a rendek a hitlevélügy hajótörése után, a magyarul alig tudó főrendek és a horvát követek hozzájárulásával törvényjavaslatba foglaltak

¹ St. R. 1790; 3812. sz.

² Iratok 4. sz.

össze,¹ elkeseredett támadásokra adtak alkalmat főként Izdenczynek és Balassának.² Izdenczy votumot és memorandumot vegyesen szórt a király dolgozóasztalára, az elcsapott bán pedig a magyar nyelvnek e csekély előhaladását is a középkori barbárságba való visszasülyedésnek nyilvánítá, mely alkalmas lesz arra, hogy a német gyarmatosokat az országba költözéstől elijessze, s ezért nézete szerint örökre ki kell zárni a közügyek kezeléséből a magyar nyelvet.³ Szintén a német dinasztia, német hivatalnokok és az összmonarchia érdekét hordják szájukban azok a tekintélyes állású titkos jelentéstevők, kiknek iratai a király mindennapi olvasmányai közé tartozván, szintén hozzájárultak az udvari körök nemzetiségi nézeteinek kialakulásához. Köztük a magyar nyelv legelkeseredettebb ellenségének Mednyánszky János, magyar helytartósági tanácsos mutatkozott, aki egyúttal a saját fajtája ellen agyarkodó denunciansok legszorgalmasabbja is volt; személyi feladásoktól hemzsegő titkos jelentései százszámra kerültek Lipót és utóda, Ferenc király elé. A magyar nyelvi mozgalmat egy kis főúri klikk aknamunkájának mondta, mely ily módon akarja a királyi hatalom és német minisztérium tekintélyét aláásni és Magyarországot saját feudális társasága fejőstehenévé tenni. Hasonlóan működött a magyar nyelv ellen a pesti egyetemi könyvtár igazgatója, Gabelhofer, aki később hivatalos bírálója lett a magyar nyelvi egyetemi katedra első tantervének, s most mintegy erre való előkészületül a nyelv és nemzetiség híveit, Pászthoryt, Révait, Horányit, Prayt, Katonát denunciálgatta.”

A magyar nyelv híveinek lelkében a politikai, elsősorban rendi célszavak mellett volt valami öntudatlan nemzeti ösztön, ez kétségtelen, miután rájuk már az íróknak öntudatos nemzeti állásfoglalása is hatott; a nyelv ellenzőit azonban tisztára politikai, összmonarchiai szempontok vezették. A nyelvi küzdelem ehhez képest e kezdő stádiumban politikai, sőt gyakran formálisan közjogi vitának jellegét mutatja. A magyar nyelv mint tantárgy bevezetésének ügye, továbbá a rendek azon kérése, hogy a nem-

¹ Iratok 7 sz.

² Pl. Iratok 5. sz., St. R. 1790:2262. sz.

³ Iratok 9. sz., udv. és áll. ltár Hung. comitalia 408. cs.

⁴ Iratok 9. sz., Gabelhofer 1790 jul. 1., okt. 6., nov. 1. stb. jelentései Pr. B. 11. cs.

zeti oktatásügy rendezésére és reformjára külön országos bizottság küldessék ki, melynek elkészítendő „rendszeres munkálata” a király és rendek jóváhagyása után törvénybe iktattassák, az udvar képviselői részéről viharos ellenzésre talált. A trónörökös, Ferenc főherceg, elnöklete alatt tartott 1790 dec. 22. és 24-iki konferenciákon a rendi alkotmányosság és az európai abszolutizmus képviselői ütköztek össze, a nyelvkérdés maga teljesen háttérbe szorult a közjogi vitában. A magyarok: Sándor Lipót nádor, Batthyányi prímás, Zichy Károly országbíró, Pálffy kancellár, Ürményi és Pászthory a rendi álláspontot képviselték, mely ebben az esetben megegyezett a nemzetivel és magyar állammal, s mely szerint a nevelésügyre a király mellett az országgyűlésnek is kell, hogy befolyása legyen. Szerintük felségjognak csak az tartható teljes bizonyossággal, aminek e „jus regium” jellegét pozitív törvény mondja ki, holott a nevelést illetőleg nincsen ily törvényczikk a magyar Corpus Jurisban. Ezzel szemben Spielmann referendarius, Izdenczy és Eger államtanácsosok azt vitatták, hogy a királyi jog egyetlen nagy komplexumot képez és magában foglalja az állami élet egész területét, kivéve azon részeit, melyeken külön, pozitív törvény korlátozza a felség jogait a rendek előnyére. A vita hevében a prímás szájából az a feltűnően rendi ízű nyilatkozat is kicsúszott, hogy a felségjog csak az ország külső és belső biztonságára¹ vonatkozik, nem pedig az ifjúság nevelésére, mely utóbbira természet szerint az érdekelt feleknek, a rendeknek is kell, hogy befolyásuk legyen.² Az ideges, rossznyelvű Spielmann bármennyire nem szerette a magyar nyelv mozgalmát, egy hasonló konferencián 1792-ben azon megokolással volna hajlandó a magyar oktatási nyelvet behozni az országba, hogy így a magyarok az ő „barbár nyelvükön” kívül egyebet nem fognak tudni, s nem kell őket az államkancelláriában és államtanácsban alkalmazni, amit pedig most annyira követelnek. Zichy Károly panaszára, hogy utóvégre minden népnek van nyelve és nyelvéért nem szabad barbárnak nevezni, Spiel-

¹ ad securitatem internam et externam.

² Lipót nádortól készített jegyzőkönyv Pr. B. 7. cs. St. R. 1791:45. sz.; udv. és áll. ltár, Nachlass Izdenczy 2. cs. 40. sz.; újabb konferencia 1791. jan. 15., febr. 7., Pr. B. 8. cs.; a kir. jog abszolutisztikus felfogását találóan jellemzi Ign. Beidtel, Gesch. der öst. Staatverwaltung 1740–1848, Innsbruck, 1898, 2, 74. l.

mann azzal szelídítette kitörését, hogy ő a magyart csak úgy nevezte barbárnak, mint a rómaiak is mindenkit, aki nem az ő nyelvüket beszéli.¹ Nyelv és nemzetiség primitivebb felfogását el sem képzelhetjük, mint ahogy Spielmann és a német tanácsosok részéről megnyilvánult: a politikum teljesen magába szította a nemzetiséget; ezek az emberek valóban nemzetiségnélküliek voltak.

Az országban megnyilatkozó ellenzékét hasonlóképen elsősorban politikai, közjogi motívumok vezették. Az 1790-es országgyűlés legelső ülésein felmerül a kívánság, hogy az ülések jegyzőkönyveit magyar nyelven nyomtassák ki. Ez ellen a felvidéki követek némelyike² azt hozza fel, hogy a latin évszázadok óta törvényes nyelv lévén, ők nem magyarul, hanem latinul tanultak meg, s ezt most nekik nem lehet felróni; a magyar nyelvet annál kevésbé ajánlatos a törvényhozás és dikaszteriumok nyelvévé tenni, mert ez esetben a még elszakított tartományai a szent koronának, Galicia és Lodoméria, elidegenednének és nem térnének vissza az anyaországhoz. A horvátok állásfoglalása kizárólag közjogi. Ők elismerik, hogy Magyarországon régi a magyar műveltség. Nagy Lajos és Zsigmond idejében már voltak egyetemek, de a törvénykezés és politikum nyelve mindig latin volt, ami pedig századokon át gyakorlatban van, az a magyar alkotmány szelleme szerint az alkotmány része, „constitutionale” immár. A latin nyelv tehát Magyarország „konstitucionális nyelve”, azzá kellett lennie, mert a honfoglaló magyarok kevesen lévén, alig 300.000-en, kénytelenek voltak a szlávoknak polgárjogot adni, *jus civitatis-t*, amit most megsértenének, ha a latint elhagynák. A kapcsolt tartományok pedig latin nyelvű Magyarországgal kötötték meg a szerződést, mikor Magyarország alá adták magukat; a nyelv megváltoztatása ezen első kötés nyilvános sérelmét jelentené. Felsorolattják az összes elszakadt

¹ 1792 jún. 21. jegyzőkönyv, szintén a nádortól, Pr. B. 7. cs., benne a király mondása: „Hören Sie Spielmann, nehmen Sie nicht übel, da haben Sie unrecht, das lassen Sie ad meliora tempora;” a nádor és Zichy energikusan követelik, hogy a magyar ügyeket is intéző államtanácsban magyar tag is legyen, ami mutatja, hogy Izdenczyt nem számították magyarnak; a jegyzőkönyv egy részét l. Iratok 25. sz.

² Marczali id. m. 2., 3. l. Jezerniczky, Prileszky stb., v. ö. még Landtagsjournal 1790 jún. 12., Pr. B. 2. cs., továbbá a névtelen (Pr. B. 11. cs., Okolicsányi Józseftől származó) röpiratot: „Hungarus pro lege, ex lege, pro rege et patria.”

tartományokat: Boszniát, Szerbiát, Bulgáriát, Oláhországot, Galiciát, Lodomériát, melyeknek visszakapcsolását a magyar nyelv uralma veszélyeztetné. Ezen tipikusan állami felfogás mellett a rendi is megjelenik: igaz, a népről nem lehet itt beszélni, mondják a horvátok, a parasztok latinul se értenek, de a nemesek- és a városi polgárokból is csak egyharmada tud magyarul azoknak, akik latinul tudnak, tehát a latint még mindig többen értik, mint a magyart.¹ Ha meggondoljuk, hogy ezen panaszokat a horvátok abból az alkalomból sorakoztatták fel, hogy a magyar országgyűlés magyarul szándékozott jegyzőkönyveit vezetni és a központi hatóságok hivatalos nyelvén óhajtott némi szerény változtatásokat *kérni* a német anyanyelvű királytól, úgy el kell ismernünk, hogy a most fellépő erők harcában a többi feleket: a magyarokat és az udvari köröket, céltudatos politikai gondolkodásban messze felülhaladták a separatizmusukra annyira féltékeny horvátok. A nemzetiség csak öntudatlanul, de annál tudatosabban vezette őket a közjogi separatizmus.

Általában véve megállapítható, hogy a nyelv és nemzetiség körébe vágó tárgyaktól a rendek idegenkednek, nem tudják, mit kezdjenek velük és még külön meg kell majd tanulniok, miként alkalmazzák reájuk a dietális rendi taktika elveit, melyeket közjogi téren az évszázados küzdelmekben, szó- és jegyzékharcokban kifejlesztve immár pompásan, nagy sikerrel tudtak kezelni. Nyelvi dolgok tárgyalásánál ekkor még többször is megesik velük, hogy a kínálkozó taktikai előnyt nem ragadják meg, sőt észre sem veszik. Ilyen előny mutatkozott az 1790/91-iki országgyűlésen a magyar nyelv ügyében nyert első kir. válaszleirat szövegében,² mely az oktatásügy rendezését illetőleg belemegy az országos bizottság kiküldésébe, a nyelv dolgában pedig megígéri, hogy idegen nyelvet nem fog az országba behozni, a stylus curialist taníttatni fogja, a törvényhatóságoknak belső ügymenetükben megengedi a magyar nyelv használatát, de a király elé adandó feliratok és a dikaszteriumok nyelve most még – *nunc adhuc* – latin marad.

¹ Iratok 2. sz. továbbá a „Declaratio ex parte nuntiorum regni Croatiae quoad inducendam linguam hung.” c. nyomtatvány, Nemz. Múzeum Könyvtárában Hung. h. 187 i; Michanovicz Mátyás levele Kussevich Zsigmondnak 1790 aug. 27. Pr. B. 4. cs. 9. sz.

² Iratok 8. sz.

Ez a két kis latin szó a leirat fogalmazójától, Pászthory Sándortól származik, aki a magyar nyelv elé tornyosuló akadályokat emelkedett helyzetéből áttekintve, ezen beszúrással akarta biztosítani, hogy a rendi kérést a jövő országgyűlés, a *nunc adhuc*-ban rejlő ígéretre hivatkozva, nehézség nélkül beteljesíthesse. Ez a két szó a királyi leiratban azt jelentette, mintha az uralkodó hű magyarjaihoz fordulna: Kívánságtokat most még nem teljesíthetem, jőjjetek vele a legközelebbi alkalommal és megadatik nektek. A rendek mindezt nem fogták fel, s ahelyett hogy a dikaszteriumok egész ügymenetére szóló ez ígérettel megelégedtek volna, egy sokkal kisebb körű dologban, a törvényhatóságoknak a dikaszteriumokkal való magyar levelezése dolgában új felirattal¹ fordultak a királyhoz. Az el nem fogadott leirat szavai új felírás esetén régi szokás szerint hatálytalanokká váltak. Pászthory fáradozása a rendek értelmetlen közömbössége miatt kárba veszett és a magyar főhivatalnokoknak, a prímástól Pászthoryig, sok új fáradságába került, míg a közben gyanút fogott Izdenczy és Spielmann támadásaival szemben legalább a korábbi leirat szövegét, s benne a *nunc adhuc* megmaradását kiharcolhatták. A nyelvkérdés ezen a ponton már nem kerülhette el az országgyűlési tárgyak közös sorsát, mely abban állott a Habsburg-uralom évszázadai alatt, hogy a törvényeknek és hivatalos iratoknak a két fél, az abszolutisztikus bécsiek és a rendi magyarok, külön-külön, egymástól eltérő értelmet tulajdonítottak. A *nunc adhuc* Pászthory és a magyarok nézete szerint azt jelentette, hogy a jövő országgyűlések egyikén fogják a magyar dikaszteriális nyelvet bevezetni, viszont Spielmannék csak azon meg gondolás folytán egyeztek bele a két szóba, hogy a magyar nyelv bevezetésével meg kell várni, míg a szerintük is hat milliányi nem-magyar nyelvű lakosság felveszi a két milliányi magyar nyelvét,² s mivel ez soha se fog megtörténni, *nunc adhuc* csak

¹ Iratok. 10. sz.

² Ez a 6:2 milliós arány a Manch-Hermäon röpiratból és Izdenczy memorandumaiból terjedt el, s a valóságnak nem felelt meg. A magyarság száma a 200 éves török harc, felszabadító hadjáratok és Rákóczi-korszak vérvésztése után is felét tette az ország lakosságának; ezt az arányt a 18. század tervszerű idegen kolonizációja kétségtelenül leszorítja, de semmiképpen nem 3:1-re. Ez utóbbi arányt Izdenczy és társai a községek számából hozzák ki: Martin v. Schwartzner, Statistik des Königreichs Ungarn, Ofen 1809, 1, 122. l. szerint 1787-ben 7,008.574 lakos élt 11.402 községben

arra jó, hogy reményeket keltsen a rendekben, s ezzel az országgyűlést jó véghez segítse, de a jövőre nézve semmit sem mond, állam számára teljesen közömbös”.

A kormánykörök *ebben*, a nyelvkérdésnek a rendi kérdések körül kifejlődött taktika szerint való kezelésében, határozottan megelőzték a rendeket, akik még a következő, 1792-ki országgyűlésen is tanácstalanul állanak, mintha csak ebben a kérdésben régi politikai érzékük egészen elhagyta volna őket. A nyelvkérdés mint diétális tárgy, ujdonságánál fogva még nem egészen homogén a többi rendi témával. Ezen az országgyűlésen a rendek szerényen viselkednek: a magyar nyelvnek mint tantárgynak kötelezővé tételét kérik, mivel mint rendkívüli tárgyat nem lehet elég sikerrel tanítani, – amely újítást különben a helytartótanács magától is felvetett.¹ Másik kérésük a vármegyei jegyzőkönyvekre vonatkozik, melyeket a megyegyűlésekről be kellett terjeszteni a helytartótanácsához, s onnan betekintés végett a kancelláriához, illetve a királyhoz. A jegyzőkönyvek ily módon „udvari expeditio” számba mentek, ezért a kancellária megkövetelte, hogy latin nyelven küldjék be a megyék. Az országgyűlés első feliratszövegében ez ellen is felszólalt, de a végleges feliratban már megjuhászodva elhagyták ezt a panaszt, s csak azt kérték, mint már legutóbb is, hogy a helytartótanács a hozzá magyarul író vármegyéknek magyarul válaszoljon. A harmadik kívánság a feliratba a horvát követ kérésére került be; ha a magyar nyelv az anyaországban rendes tantárgy lesz, akkor Horvátországban is vezettessék be rend-

s ezekből 3668 volt magyar község, 921 német, 5789 szláv, 1024 oláh; Schwartner, ki nem volt magyarbarát, maga megjegyezte, hogy az 5789 szláv faluban nem lehetett több lakos, mint a 3668 magyarban, a néhány házból álló tót falukkal szemben állnak itt Miskolc, Kecskemét, Nagykörös, Makó, Hódmezővásárhely, tizezreket magukban foglaló magyar községek. Így a magyarság akkor is, közvetlenül az idegen telepítés befejeztekor, jóval felülmúlhatta az össznépesség egyharmadát. Ez derül ki az osztrák Joh. Springer, Statistik der österr. Kaiserstaaten c. művéből is, Wien 1840, I, 133. 1.: szláv lakos Magyarországon 4,500.000, Erdélyben 300.000, a határőrvidéken 760.000; a magyarság megfelelő számai: 4,500.000, 620.000, 180.000.

¹ Kanc. 1792:12644. sz., a kancellária, hol már Pászthory nem szolgál, nem helyeselte; v. ö. 1793:2798, 6041, 9505. sz. arról, hogy az egri érsek eltiltja a klerikusokat a magyar nyelv tanulásától.

kívülinek. Azt a fölmerült kívánságot, hogy a magyarul tudó megyék – „akiktől kitelik” – köteleztessenek az ügyek magyarul vitelére, s a többi vármegyének erre bizonyos határidő adassék, nem fogadták el a rendek, mert nem akartak kényszerrel alkalmazni, nehogy „több alkalmas tisztviselők hivataljoktól kirekesztetnének és egy szabad nemzetben az erőltetésnek annyival inkább helye nem lehet, mivel sok hazafiak azáltal a nyelvnek gyarapításátul inkább elidegenednének.”¹ Ehhez a kijelentéshez hasonló mérsékletet és a nyelvi erőszaktétel ily aggályoskodó elkerülését hiába keresnénk bármely időszakból az európai nyelvmozgalmak bármely területén, pedig a rendek már tudatában vannak annak, hogy a nemzeti nyelv előmenetele az egész nemzetnek legfőbb óhajta és kívánsága, sőt „főboldogsága” is. A bécsi főméltóságok konferenciáján azonban ez a szerény kívánság is veszedelmesnek tünt fel a monarchia egységére, de ott volt szerencsére a fiumei kormányzó, Pászthory, aki a kancellária válaszával helyett a saját zsebéből húzott elő egy tervezetet, melyben az országgyűlés békés befejezése érdekében a király a helytartótanácsi leiratok dolgát a rendszeres munkálatokra utasítja és ezenkívül megengedi, mit a rendek nem is kértek, hogy az országgyűlés feliratait hasábosan magyar és latin nyelven terjessze hozzá, de a latin maradjon továbbra is az eredeti. Ezen koncessió fontosságát a konferencia tagjai hamarjában fel sem fogták. Spielmann megnyugtatta, hogy a magyar csak fordítás lesz; a nádor ezen engedmény megvalósítását a jövő országgyűlésre kérte halasztani, nehogy a fordítások készítésével fennakadjon a mostani. Az elnöklő Ferenc király is úgy találta, hogy ez annyira csekélység, hogy szót sem érdemel, s így a komoly urak vidám élcelődés közt kimondták a határozatot, hogy ezt a „Mikulásszerű” meglepetést be fogják venni a leiratba.² Az 1792. jún. 22.-i leirat csakugyan megadja ezt, s kijelenti, hogy a király szívesen hajlandó a magyar nyelv előmenetelén közremunkálni, ha két elv tiszteletben tartatik: egyik, hogy kényszerítő rendelet ne legyen: *obsit coactio*; másik, hogy a magyar nyelv alkalmazása fennakadást ne okozzon a közigazgatásban.³ Ez a leirat, melyre évtizedeken át mint normára

¹ Jegyzőkönyv 122. l.

² Iratok 25. sz.

³ 26. sz.

hivatkoznak, s melynek hatóerejét a leiratot kiadó konferencia tagjai fel sem fogták, alkalmas volt arra, hogy az egész magyar nyelvkérdést, s vele a közép-európai nemzetiségi problémátömeg nagy részét egészen új megoldás felé vezesse. A szöveg spiritus rector-a, Pászthory megpróbálta vele, hogy a nyelvkérdést felülről intézze el, az iniciatívát a kormány kezébe tegye és ezzel paralizálja, ártalmatlanná tegye azon homályos ösztönöket és tömegszenvédélyeket, melyek a nyelv- és nemzetiség kérdésénél, ha azt nem felülről vezetik, mint Richelieu korában Franciaországban, súlyos komplikációkat okoznak. A nyelvkérdés többé el nem nyomható, s ez nem is kívánatos, mondhatta a magyar érzelmű Pászthory, ezért a kormány feladata azt a nemzet javára megoldáshoz vezetni. A június 22-iki rendeletben ilyen fejlődés csírája van meg, de sajnos, Bécsben a Pászthoryak hatalma csak pillanatig tartott s utánuk jött az ügyek intézéséből rövid időre kikapcsolt Izdenczy és utódai, Baldacci, Wallis és a többiek.

A magyar rendek a június 22-iki leirat engedményét nem méltányolták: az országgyűlés törvényszövegező bizottsága az ú. n. concertatio alkalmával a leiratnak csak néhány pontját vette be a törvénycikk szövegébe, az országgyűlési feliratok kétnyelvűségét nem, mivel, mint többen mondták, az eredeti ügyis a latin marad, s a fordítás dolgát nem érdemes törvénybe foglalni.¹ A valószínűségben a leirat megadta a lehetőségét annak, hogy a magyar rendek a magyar királyhoz magyar nyelven forduljanak; ennek fontosságát a rendek nem látták, mi újabb bizonyítéka, hogy ahol az íróktól már felszántott nyelvművelő-talajról eltávolodtak, ott egyúttal elveszett lábuk alól maga a talaj is. A kéthasábos feliratokat csak az 1805-iki országgyűlésen sikerült újból elérniök.

A két országgyűlés eredményei mai szemmel nézve igazán szerényeknek mondhatók. A törvényhozási nyelvet illetőleg az 1790/91-iki országgyűlés mindjárt elején kimondta, hogy az országgyűlés jegyzőkönyveit magyarul ki fogják nyomtatni, ez lesz eredeti, de vele együtt a magyarul nem tudó felvidéki és horvát követek használatára latin kiadást is készíttetnek; az országgyűlés tárgyalásainak nyelve magyar, de aki akar, latinul is szabadon beszélhet; mindez persze csak az alsó táblára vonatkozott, a jegyzőkönyvek csak az elegyes és alsó táblai ülésekről készültek,

¹ Jegyzőkönyv. 141.

nem a főrendiekről s a felső tábla hivatalos nyelve kizárólag a latin maradt. Mindezt a rendek határozatilag mondták ki, mint egyedül őket, nem pedig a kormányt érdeklő dolgot, törvény nem is készült róla, de a megkezdett szokás a későbbi diétákon állandósult.¹ A nyelvi törvények még ennél is szerényebbek voltak. Az 1790/91: 16. törvénycikk biztosítja a rendeket, hogy a király idegen nyelvet nem fog behozni az országba,² a magyar nyelv művelésére pedig a felső és középfokú iskolákban tanszéket fog létesíteni, hogy ott bárkinek alkalmá legyen a nyelvet megtanulni; az 1792: 7. törvénycikk ezt a tanszéket rendessé tette, illetőleg a tanszék előadásait kötelezővé s megengedte, hogy a helytartótanács magyar vagy latin válaszeiratainak dolga a soha el nem készülésben Penelopével versenyző rendszeres munkálatok közé vétessék fel. Ez az egész eredmény, melyet az 1790-ben fellángoló nemzeti lelkesedés az abszolutisztikus reakció újabb megszilárdulása előtt elérni tudott. Az egyetlen pozitívum benne, az egyetemek és gimnáziumokban a magyar nyelvi és irodalmi kathédra alapítása, ez a kathédra *később* nagyban hozzájárult a nemzeti érzés öntudatossá tételéhez és kétségtelen, hogy a nemzeti önkritikának, a nemzeti jelenségek irodalmi lemérésének és értékelésének mindenkor fontos tényezője fog maradni; *akkor* azonban, megalapításakor távolról sem tartották nevezetes dolognak. A pesti egyetemi kathédra nem is a legméltóbbat, Révai Miklóst nevezték ki, hanem egy egyszerű kassai tanügyi embert, Vályi Andrást,³ aki tanszékén szorgalmasan dolgozva, tanítványaiból egy kis nyelvűvelő társaságot csinált, mint ez már gimnáziumokban is megkezdődött,⁴ s

¹ Iratok 2. sz.

² Az udvar ágensei ezen ígéretnek oly interpretálását terjesztették az országban, hogy nem vonatkozik a német nyelvre, mely a dinasztia és a monarchia nyelve, hanem csak a francia, angol, spanyol, török nyelvre, Ign. Anton Strohmayr titkos jelentése 1791 dec. 29. Pr. B. 15. cs.

³ Kazinczy, Magyar Pantheon, Abafi kiadása, 7. és 304. l. szerint Vályi 1790-ben katholizált s ennek folytán kapta meg a tanszéket a primás protekciójával. A pesti tanszék betöltésére: Pauler Tivadar, A budapesti m. kir. tud.-egyetem története. I. Budapest 1883. 354. l. s különösen a tantervről kanc. 1791:14.610 és 1792:11.490. sz.

⁴ A pesti magyar társaság elnöke Cziráky Antal gróf volt, egyetlen kiadványa „A felséges magyar hazához”. 1792 máj. 31., Pr. B. 12. l., mel lékelve a társaság levelezése Szabolcs megyével; a társaság történetére Magy. Hírmondó 1792, I., 301. l., elnököt mindig a grófok vagy bárók

egyébként tankönyveket írt. Az öt: pozsonyi, nagyváradi, zágrábi, pécsi és kassai akadémián felállították a katedrákat, de a harminc királyi gimnázium közül csak azokban, melyek nem-magyar nyelvű vidéken feküdtek, mert a nyelv tanításának egyedül nyelvmesteri értéket tulajdonítottak: ahol úgylis tudtak a diákok magyarul, ott nem kell katedra; a magyar vidékek született magyarjai tovább is nélkülözték az anyanyelv tanítását és kiművelését. A huszonegy piarista-gimnáziumra a rendelet nem terjedt ki, ezek maguk határozhatták el, akarnak-e magyar tanszéket,¹ nem érintette a törvény a protestáns iskolákat sem, époly kevéssé a görög nem egyesült illyr, azaz oláh és szerb iskolákat sem.²

Volt azonban a nyelv fejlesztésére még egy lehetőség, melyet az 1790/91.: 15. törvénycikk nyitott meg azzal, hogy az ifjúság nevelésének megreformálására országos bizottságot küldött ki. Ez az ú. n. tanulmányi küldöttség – in re literaria – Ürményi személynök elnöklete alatt 1791 aug. 12-étől 1793 febr. 11-ig működött, munkaprogramján az egész nevelési rendszer felülvizsgálása, az eltörölt konviktusok és alapítványok helyreállítása, katonai és tudományos akadémia, szépművészeti és leánynevelő intézet és a hazai nyelv kiművelése szerepelt.³ Nyelvkérdésbeli szerepét önmaga korlátozta, mikor Ürményi kívánságára kimondta, hogy a közhivatalok nyelvének meghatározása nem tartozik hatáskörébe.⁴ Ürményi bizonyára jó magyar érzésű ember volt, Kazinczy őt személyes ok nélkül dicsőíti, mint a „magyar nyelv egyik legbuzgóbb, leglelkesebb pártfogóját, terjesztőjét”,⁵ bár későbbi titkára és familiárisa, Horvát István éppen magyarelles lelkülete

közül szándékoztak választani; v. ö. Strohmayer titkos jel. 1792 jan. 21. Pr. B. 15. cs. Az önképzőkörök nyelvművelő szerepére 1. a „nevendéktársaságok” történetét, főként Sopronban, hol Kis János tag volt, A magy. tudós társaság Évkönyvei I. 32. l., és Pápay id. m. 1. köt., u.-itt az első gimnáziumi magyar tanárok működésének igen jóindulatú méltatása. Iratok 15. sz.

¹ Iratok 15. sz.

² 1791:11.905. kanc. sz. A határőrvidéken továbbra is megmarad a „német iskola” és az illyr, Izdenczy jelentése Pr. B. 24. cs.

³ Feladata és tagjai névsora az 1790/91: 67. t.-cikkben, továbbá a bizottság 1793 febr. 12. nyomtatott jelentésében „Relatio” címen, v. ö. az ülések jegyzőkönyveit, régi orsz. ltár, fasc. A, lad. 000, n. III.

⁴ Iratok 17. sz.

⁵ Magy. Pantheon. 176. l.

miatt szidalmazza,¹ – de nem is csodálhatjuk, ha őstörténetünk délibábos kutatójának exaltált magyarsága nem volt meglegedve Ürményinek korábbi fokon álló, a XIX. század elején már lagymagnak látszó nacionalizmusával. Ürményi és vele a tanügyi küldöttség tagjai még nem tulajdonítottak a nemzetiségi törekvésnek oly immanens energiát, mely képes lesz – sőt melynek joga lesz arra, hogy a rendi alkotmány korlátjain, törvényes rendelkezésein át haladjon ideáljainak megvalósítása felé. A küldöttség munkálatai nyelv dolgában az akadémiai ügyre terjedtek ki; Révai akadémiai tervét a kancelláriától ajánlott gyors megvalósítás helyett a küldöttség elé utalta az Izdenczytól és Balassától befolyásolt királyi elhatározás.² A küldöttség referensei, Luby Károly szatmármegyei alispán és követ, meg Vay István szabolcsi követ az akadémia felállítására tervet dolgoztak ki, melyben Révai szövegét és Aranka György erdélyi nyelvművelő társaságának tervezetét³ olvastották, azaz keverték össze, az elvekre és megvalósíthatásra való tekintet nélkül; az akadémia feladatává teszik nyelvtan és szótárkészítése mellett, hogy a nép és az asszonyi rend számára is könyveket fordítson, a magyar színházra felügyeljen, magyar könyvkatalogust csináljon, írja össze a születések, a halálozások, időjárás, piaci árak statisztikáját, műnevekről gondoskodjék, politikai híreket tartalmazó itjságokat adjon ki stb.⁴ Ennyiféle feladat természetesen nagy apparátust igényelt, a társaság évi költségvetése akkor hallatlanul nagy összegbe 6000 forintba került volna, ami szívesen fogadott alkalmat nyújtott később a kancelláriának, Pászthory távozása után, hogy a tervet végkép eltemesse iratai közé.⁵

¹ Vass Bertalan, Horvát István életrajza. Bpest, 1895. 76., 78. l.

² Iratok 6. sz. továbbá a küldöttség munkálataira Izdenczy 1791 okt. 28. beadványa Pr. B. 6. cs., 116. sz., Balassa memoranduma 1790 dec. 16. Hung. com. 408.

³ Erdélyi magy. nyelvművelő társaság, 1. Aug. 1791, Claudiopoli e. nyomtatvány. V. ö. Szilágyi S., Okmányok az erdélyi tudóstársasági igyekezetek történetéhez, Magy. Tört. Tár. 9, 177. l.

⁴ Megvan a jegyzőkönyvek mellékletei közt Planum promovendae et excolendae linguae patriae hung. c. alatt, régi orsz. ltár fasc. D, lad. 000, n. 31. Kiadva az 1807. országgyűlés Irományai 261. l.

⁵ 1794: 1018. kanc. sz. al. „Die blosse Kultur der hung. Sprache und Literatur scheint es (6000 frtot) nicht zu verdienen”, elég lesz, ha a magyar könyveket az Egyetemi Nyomdában kinyomatják és honorálják.

Tudományos és praktikus szempontból hasonlóképp ügyetlen a küldöttség egy másik tagjának, báró Prónay Gábor gömői főispánnak tervezete, mely költségkímélés végett csak a titkárnak és írnoknak adna fizetést, a társaságot a főurak áldozatkészségéből alapítaná, de megkövetelné a tudós tagoktól, hogy a nyelvújítást Adelung és más németek után parancsszóra hajtsák végre s még emellett Montesquieu, Filangieri, Smith, Herder műveit le is fordítsák.¹ A vármegyéknek a bizottság elé került beadványai a kérdést a középkor módjára vélik megoldani, amikor még csak az egyházi férfiak foglalkoztak a tudományokkal: a feloszlott szerzetek vagy a káptalanok tagjai köteleztessenek, hogy megszabott tárgyról évenként értekezéseket írjanak, mások a tanítással foglalkozókat akarják ily kötelezettségnek alávetni.² A rendi politikusok, elmondhatjuk, egy lépéssel, egyetlen ideával vagy praktikus útmutatással sem vitték előbbre az ügyet, melynek gondolati tartalmát pedig a magyar irodalom munkásaitól úgyszólván készen kapták.

A küldöttség az 1777-ki Ratio educationis átdolgozásával is foglalkozott és ha ebbeli működését a fejlődés korábbi fokával összehasonlítva tekintjük, elismerhetjük, hogy legalább *negative alkotott*: megállította a Mária Terézia óta a közoktatásügyben folyton terjedő germanizáló tendenciát. A középoktatás nyelve a Ratio szerint latin volt, a népiskoláké az anyanyelv, de a német elsőbbséggel bírt; az egyetlen pozsonyi mintaiskola német tannyelvű volt, a tankönyvek kéthasábosan készültek, s az állandó hasáb nem magyarul, hanem németül. Jellemző a helyzetre, hogy a magyar nyelvtudomány héroszának, Révai Miklósnak az első magyar ábécéskönyvet 1780-ban még így, németül és magyarul kellett készítenie. A német nyelv Mária Terézia és József alatt a legkülönbözőbb nyílásokon és hasadékokon át nyomult be a magyar közoktatásba: a bányaiskola tannyelve német, a papnöveldékbe német nyelvmestert rendel a királyné, a konviktusokban terjed a német; a vármegyék alól kivett területeken, a temesi bánságban és határőrvidéken német a tannyelv. Pedig a rationa-

¹ Pasc. D, lad. 000. n. 32. Kiadva 1807. Irományok 268. l. – n. 33. al. Szabó Pál apát, pesti bölcsészeti direktor megelégednék természettudományi társasággal a magyar föld kincsei kiaknázására.

² Így Veszprém és Vas, a régi orsz. levéltárban a tanulm. Küldöttség másolati köteteiben.

lizmus emberei, a franciáknál Chalotais, a németeknél Leibnitz és Basedow, Rousseau-nak hatása alatt, rég hadat üzentek a latin oktatásnak is a nemzeti nyelv érdekében,¹ s nálunk úgylátszott, mintha a német lenne ez a latint felváltó nemzeti nyelv. A némethez hajló irány a küldöttség tárgyalásaiban is jelentkezik még: sokat beszélnek a német nyelv hasznáról főként a „commercium” érdekében, de kidolgozásukban már félre nem érthetően kimondják, hogy a magyar polgárnak a hazai nyelv ismeretére szüksége van és hogy a hazai nyelvet más nemzetek példájára ki kell művelni. Pozitívum még kevés: követelik, hogy a három alsó, grammatikai osztályban a latin nyelvet magyar tannyelven – vehiculummal – tanítsák, s hogy ez lehetséges legyen, a legalsó osztályba belépő fiúk igazolják magyarnyelvi ismereteiket, – amely utóbbi rendelkezést különben maguk is kihagyták a jelentésükhöz csatolt törvényjavaslatból. A küldöttség végül is az 1792:7. t.-c. rendelkezéséhez nem kíván egyebet csatolni, mint hogy a három alsó osztályban a latint magyarul tanítsák: szerény, de gyakorlatilag ügyetlen kívánság, mert egyrészt a magyarosítás célját nem szolgálhatta – ily cél a küldöttség előtt ismeretlen is volt, s viszont másrészt a nem-magyar növendékeknél megvalósítása akadályokba ütközött.²

Az 1790-es magyar mozgalmat részletesen végigtekintvén, a párhuzamos erdélyivel röviden végezhetünk, mert ennek le-

¹ Mindezekre l. Fináczy Ernő kitűnő munkáját, A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, 1. köt. 1899. 2. köt. 1902.

² Iratok 40. sz. A bizottság jegyzőkönyve szerint 1790 óta elég idő telt el, hogy a magyart „si non per omnes partes, ad minimum juxta praecipua fundamenta” megtanulják; a rendelkezést a horvát tartományokra nem akarják kiterjeszteni. A bizottság Rác Sámuel, pesti egyet, physiologiai tanár és a magyar sebészek testületi beadványát, az orvosi előadások magyar nyelve mellett, elmellőzte, régi orsz. ltár, faso. H. lad. 000. n. 49 és a másolati kötetek. Az operatumot Pászthory referálta 1791:73. és 81. kanc. praes. sz. alatt, 1791. nov. 14. a nádor elnöklete alatt konferencia tárgyalta és kimondta, hogy a tanügy kir. jog lévén, nem törvény, hanem kir. rendelet által kell megvalósítani, Pr. B. 7. es. V. ö. még Iratok 21. sz. A grammatikai osztályba lépésnél a magyar nyelv megkövetelésének gondolatát II. Józseftől vették, aki 1785-ben a német nyelv ismeretét tette kötelezővé a latin iskolákba való felvételhez, de ezenkívül az iparosoktól is megkövetelte, hogy a „német iskola” bizonyítványával igazolják német nyelvtudásukat, l. Wenzel Hammer, Gesch. der Volksschule Böhmens, Warningsdorf, 1904; v. ö. 1786. febr. 22. rendeletet, Fischel, Sprachenrecht 35. l.

folyása új momentumot nem szolgáltat vizsgálatunkhoz. Itt is, már az első ülésen, 1790. december 21-én egyhangúlag elhatározták, hogy a tárgyalások jegyzőkönyveit „hazánk és nemzetünk dicsőségére, más nemzeteknek is helyes példáját követvén” magyarul fogják vezetni.¹ De a nyelvkérdés kimerítő tárgyalására az első lökés itt is irodalmi oldalról érkezett: Aranka Györgynek, a dilettáns nyelvművelőnek beadványától, melyben a rendeket erdélyi magyar tudóstársaság felállítására szólítja fel. Tervezetét külön bizottság tárgyalta, melynek tagjai közt az erdélyi felekezetek legkitűnőbb tanférfiait, s a magyarok és szászok legműveltebbjeit, egy Jósikát, Keményt, Hallert, Wesselényit, Heidendorft, Rosenfeldet találunk. Nehézséget a közigazgatás nyelve okozott, ahol a Józseftől behozott német helyébe a magyar és székely nemzet küldöttei a magyart akarták helyreállítani, miután történelmi adatokkal bebizonyíthatták, hogy az elnémetesedés előtt a nemzeti fejedelmek, sőt a Habsburgok alatt is ez volt a törvényhozás és kormányhivatalok nyelve. A magyar konstrukció szerint mindegyik nemzet megtartja saját kebelében saját anyanyelvét, a szász tehát a németet, de a gubernium és thesaurarius mindegyikkel magyarul érintkezik. A szászok ezzel szemben azonban azt kívánták, hogy velük a központi hatóságok németül vagy latinul levelezzenek. Ez a nézeteltérés megmaradt mindvégig, a törvényjavaslatot letárgyaló összes fórumokon, melyek közt döntő szerepet játszott Bécsben a báró Reischach államminiszter elnöklete alatt a törvények végleges szövegezésére kiküldött bizottság, benne Izdenczy, erdélyi részről gróf Teleki Sámuel kancellár és gróf Bánffy György kormányzó. Ez a bizottság az eredetileg bőbeszédű törvényjavaslatot alaposan megcsonkítva, elkészíti belőle az 1791:31. erdélyi törvénycikket, mely nem mond egyebet, mint hogy a magyar nyelv használata a magyar és székely nemzet kebelén belül, s a dikaszteriumoknál és törvényszékeknél továbbra is érvényben marad, a központi hivatalok azonban az udvarral, kamarai, katonai és külföldi hatóságokkal latinul tartoznak levelezni.² A szükszavú tör-

¹ Erdélyi diarium 31. l.

² Iratok: 3., 20. és 23. sz. Friedr. Teutsch, *Gesch. der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*, Hermannstadt 1907. 2., 355. s. köv. 11. ez országgyűlés tárgyalásainak nyelvi részét azon elkeseredett hangulatban nézi, mely a szászok közt a 30-as és 40-es években kifejlődött. A katonai ható-

vényszöveg később igen sok ellentétes magyarázatra adott alkalmat és nagy nemzeti küzdelmek kiinduló pontjává lőn magyar és szász közt, de létrejövése idején a régi szokást és gyakorlatot szentesítve, a szászok német belső nyelvét nem érintve, a nyelv-békét egyelőre biztosítá. A magyar nyelv ügye azonban, az akadémiaéval együtt, végkép elsikkadt és a következő, 1792-i erdélyi országgyűlésen sem merült fel többé; ez utóbbinak egész működése abban merült ki, hogy a tudós társaságra vékonyan csörgedező önkéntes adományokat számba vette és egy grammatika kiadására szánta.¹

ságokkal való levelezés a törvény meghozása előtt is sok nehézséget okozott: a polgáriaknak magyar átiratait sem Bánffy nem volt hajlandó lefordíttatni németre, sem a haditanács fordítót alkalmazni, ez utóbbi írja 1791. már. 13. „das Gubernium nicht wohl fordern kann, dass beim General-Kommando in Verrichtungen, die den Dienst betreffen, Aktenstücke in einer allda ganz fremden Sprache, wie die hungarische ist, anzunehmen sein sollen”, erd. kanc. 1791:3275. sz., továbbá 2673. sz. A kamarai hivatalok nyelve, Chotek gróf udv. kamarai elnök közbenjárására, német maradt, erd. kanc. 1791:5504, 1792:766, 2335, 4119. sz.; a directorium in cameralibus et publ. politicis magyarázata szerint az 1791:31. t.-c. csak az országbeli hatóságokkal való levelezésre szabja meg a dikaszteriumoknak a latint, egyébként belső hivatalos nyelvük német, erd. kanc. 1793:1092. és 3447. sz.; Chotek felvilágosítást kér arról is, igaz-e, hogy az erdélyi kir. tábla magyarul ítélezik, mire az erd. kancellária nem marad adós a felelettel, 1792:2201. sz.

¹ Az erdélyi 1792. jegyzőkönyv 253, 447, 454, 511. l., Gyarmati magyar grammatikája kiadására nemes Natorp Vilmos 1500 frtos adományát utalták.